

Hans Nielsen Hauge – religiøse mål og politiske konsekvenser

Knut Dørum

Professor i historie, Universitetet i Agder

Dr.philos. 2004

knut.dorum@uia.no

Helje Kringlebotn Sødal

Professor i kristendomshistorie, Universitetet i Agder

Ph.d. 2008

helje.k.sodal@uia.no

Med første bind av *Haugianerne. Enevelde og undergrunn* (2022) har Trygve Riiser Gundersen gjort et grundig arbeid som viser store kunnskaper, kreativitet og flerfaglig bredde. Han har satt seg inn i et imponerende korpus av kilder og litteratur, og den litterære framstillingsmåten er særlig nyskapende. De litterære kvalitetene, nerven og det narrative drivet gjør boka til folkelesning.

Samtidig har *Haugianerne*, historiefaglig vurdert, en framstillingsform med problematiske sider. Gundersen har ikke bare søkt å skrive et solid akademisk arbeid, men nærmer seg det skjønnlitterære gjennom en sterk innlevelse, undringer over kildene, et metafor- og fargerikt språk og mange åpne spørsmål. På det beste er det noe ibenskt ved dette: «Jeg spørger kun, mit Kald er ej at svare», skrev den store mester som kjent. I historiefaget er metaforer, antydninger og ubesvarte spørsmål vanskeligere å forholde seg til, og her skal leserne ikke selv måtte finne ut av hva som er nøkterne kildebaserte konklusjoner eller ikke, eller gjette seg til svar.

I Gundersens motinnlegg i dette nummeret mot vår artikkel om Hauge i *Historisk tidsskrift* nr. 2/2023¹ går den samme tendensen til å spørre igjen. Denne korte teksten har 16 spørsmål som i liten grad blir besvart. I *Haugianerne* setter Gundersen selv fingeren på «spørsmålsutfordringen» nettopp i kapitlet der han skriver mest om antinomisme: «Hvor skal vi egentlig sette strek her, si hvor grensen går for det relevante eller redelige? Hvem bestemmer hva som er viktig eller uviktig?» (s. 83). Svarene overlater han til leseren. Våre svar er at dette er historikerens oppgave, og at det Gundersen skriver om antinomisme, er uklart og flertydig. Etter vår oppfatning går Gundersen også for langt i å radikaliserer folkekultur, folkelig regimemotstand og særskilt Haugebevegelsen.

I sitt motinnlegg påpeker Gundersen at vi gir et misvisende inntrykk av det han har skrevet, og at vi delvis siterer feil. Antinomisme er ikke viktig i boka, er et av hovedpoengene

1. Dørum, K., & Sødal, H.K. (2023). Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer. Teologiske begrunnelser. *Historisk tidsskrift*, 102(2), 143–157. <https://doi.org/10.18261/ht.102.2.5>

hans. Videre framholder Gundersen at vi skiller for skarpt mellom politikk og religion på Hauges tid og undervurderer de politiske sidene hos Hauge og ved Haugebevegelsen.

Vi begynner med Gundersens hovedinnvendinger.

Antinomisme

Hovedpoenget i vår korte kritikk av det Gundersen skriver om antinomisme, er at Haugebevegelsen ikke var preget av antinomisme, og at antinomisme synes å være et randfenomen i Norge. Det siste ser det nå ut til at Gundersen og vi er enige om. Ut over dette mener vi at det Gundersen skriver om antinomisme, etterlater usikkerhet om hva han faktisk mener. Slik sett kunne vi like gjerne ha brukt ord som «tvetydig» eller «uklar» som «sidespor» om antinomismen i *Haugianerne*.

På den ene siden skriver Gundersen: «Haugianerne var aldri antinomister, hvis vi skal se teologisk på det» (*Haugianerne*, s. 80). På den andre siden hevder han noen linjer nedenfor: «På samme måte som den første haugianervekkelsen oppsto i et folkelig religiøst miljø preget av visse antinomistiske tendenser, **sprang de forskjellige antinomistiske vekkelser i Norge på 1800-tallet nesten alltid direkte og indirekte ut av haugianerbevegelsen**, samtidig som de definerte seg i opposisjon til den» (vår utheving). Dette virker uklart og motsetningsfylt: Ifølge Gundersen var ikke haugianerne antinomister, men han synes å kople haugianerne og antinomistiske tendenser og hevder at de fleste antinomistiske vekkelser i Norge på ulike vis sprang ut av Haugebevegelsen.

Gundersens belegg er få og vanskelige å plassere. Han viser til et par antinomistiske vekkelserforkynnere som opererte i Hauges oppvekstrakter, men uten å klargjøre om disse forkynnerne var haugianere. Gundersen er også opptatt av noen meget spesielle vekkelserpredikanter i Kristiansand stift, der haugianismen ikke sto særlig sterkt.² Vi noterer videre at et av Gundersens eksempler på antinomisme blant samer i randsonen av læstadianermiljøet i 1851–52 ikke hadde noen som helst forbindelse til Hauge og vennene hans.

Tvetydigheten kommer også fram ved at Gundersen på overskriftsnivå setter parentes rundt fenomenet antinomisme («en lovløs parentes», s. 76) samtidig som han bruker over 17 sider på parentesens innhold, i tillegg til at antinomisme dukker opp flere andre steder i boka. Vi synes ikke det er urimelig å tolke *Haugianerne* dit hen at Haugebevegelsen blir et slags omdreiningspunkt for nettopp antinomisme i Norge. Det er vi kritiske til, men etter som Gundersen i motinnlegget legger det antinomistiske perspektiv nesten dødt, ser vi ikke grunn til å tilbakevise dette ytterligere. Samtidig gir vi Gundersen rett når han hevder at han ikke har omtalt antinomisme som «en teologisk understrøm» hos haugianerne. Her var vi upresise.

Politikk og religion

Gundersen kritiserer oss for at vi i artikkelen om Hauge som samfunnsfornyer skal ha sett bort fra at virksomheten til Hauge og haugianerne hadde politiske følger, og for å gjøre for mye ved Hauge til et spørsmål om teologi. Han mener også at vår og tidligere forskning har trukket et for skarpt skille mellom teologi og politikk.

2. Om tidlig haugianisme i dette området, se Sødal, H.K. (2023). Hans Nielsen Hauge og Kristiansand stift – litterært produksjonssenter og kirkelig motstand. I E.M. Farstad & K.H. Nymark (red.), *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge* (s. 97–115). Cappelen Damm Akademisk, s. 98.

Ingen forskere som vi kjenner til, har oppfattet Hauge og haugianismen som et rent teologisk fenomen. Både historikere og teologer har vært opptatt av de mange samfunnsvirkningene som fulgte bevegelsen.

Gundersen spør retorisk: «Betyr det at hvis du opphever privateiendom med henvisning til Apostlenes gjerninger, så handler du religiøst, men hvis du gjør det samme med henvisning til Marx, så handler du politisk?» Til dette må det først sies at haugianerne aldri opphevet privat eiendomsrett, slik Gundersen her antyder, men en periode levde de i formuesfellesskap. Hovedsaken er likevel en annen. Politikk dreier seg om at aktører bevisst søker å skaffe seg makt, fremme interesser og krav i møte med offentlige myndigheter eller sosiale eller økonomiske aktører som har andre typer samfunnsmakt, for eksempel markedsrett. At haugianerne opprettet vennsamfunn og formuesfellesskap, bør neppe oppfattes som politiske handlinger. Det var tros- og frelsesmål som styrte beslutningene. *Virkningene* ble like fullt politiske og sosiale. Vårt anliggende er at en må skille mellom intensjoner og virkninger når en drøfter forholdet mellom politikk og religion.

Vårt syn er dette: Intensjonene og målene til Hauge var først og fremst religiøse, særlig i den første tiden.³ Dette forhindrer ikke at Hauges teologi og haugianernes mangslungne virksomhet fikk store politiske, økonomiske og sosiale konsekvenser. Haugebevegelsen bidro blant annet til en politisk opposisjon på Stortinget, til å skape en folkelig skriftoffentlighet, til å danne en varig folkebevegelse som senere gikk opp i en stor lekmannsbevegelse, og til å få bønder og husmenn til å begynne med kapitalistisk entreprenørskap.⁴

En grunn til at vi har vektlagt Hauges kristendomsforståelse særlig, er den sterke eskatologiske overbevisningen han tilkjenner den første tiden etter opplevelsen på åkeren i Tune i 1796. Hauge så for seg en nært forestående «ende». Da måtte alle krefter settes inn på å omvende og frelse så mange som mulig så raskt det lot seg gjøre. Mye eldre forskning underkommuniserer denne sentrale delen av Hauges (tidlige) teologi. Tanker om å være i en historisk «unntakstilstand» bidro nok også til at Hauge tenkte radikalt teologisk idet han opphevet standsskiller og enda mer da han åpnet opp for at også kvinner med evner og kall kunne forkynne offentlig. Videre var han påvirket av tidens sterke kritikk av standssamfunnet som mange delte, også embetsmenn og statstenkere.

Vi finner knapt spor i Hauges brev, skrifter og avhør om at han ønsket å være en politisk reformator eller opprører.⁵ Hauge var innforstått med at eneveldet og statskirken var en del av Guds bestemmelse, og at det var en kristenplikt å lyde øvrigheten. Hauge ville på ingen måte bryte ut av kirken eller velte om på autoritetsforholdene der. Han viste liten eller ingen interesse for de politiske, økonomiske og filosofiske debattene som foregikk i tiårene rundt 1800. Han fremmet aldri tanker om spesifikt politiske reformer. Han kritiserte mye av det nye i tiden og fant sine teologiske idealer i fortiden og tradisjonen. Mye av kritikken han rettet mot geistligheten, hadde også røtter i en luthersk og pietistisk tradisjon for moralkritikk. En annen sak er at Hauge var svært krass og kompromissløs.

Gundersen sier det er vanskelig å skille mellom politikk og religion på Hauges tid. Her kan det være nyttig å merke seg at opplysningstidens tenkemåter og den begynnende seku-

3. Om Hauges mål, se Dørum, K., & Sødal, H.K. (2023). Hauge som strateg. I H.K. Sødal (red.), *Kristne strateger* (s. 23–32). Cappelen Damm Akademisk.

4. Vårt syn på bevegelsens sosiale, økonomiske og politiske konsekvenser framgår ellers av Dørum, K. (2016). *Haugiansk kapitalisme i Norge på 1800-tallet*. I K. Dørum & H.K. Sødal (red.), *Mellom gammelt og nytt. Kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet* (s. 141–157). Fagbokforlaget; og Dørum, K. (2017). *Haugianerne i norsk politikk på 1800-tallet*. I K. Dørum & H.K. Sødal (red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 76–103). Cappelen Damm Akademisk.

5. Det samme understrekes i Johansen, A. (2019). *Komme til orde. Politisk kommunikasjon 1814–1913*. Universitetsforlaget, s. 264.

lariseringen nettopp førte til at politikk og religion på flere måter skilte lag. Politisk retorikk og teologiske utlegninger fikk forskjellig form og innhold på måter som brøt med gammel praksis. I lys av dette er det interessant at Hauges retorikk og temavalg skiller seg markant ut fra opplysningstidens filosofer og tenkere i Danmark-Norge ca. 1770–1814, og fra bondeagitatorene i årene 1786–1837. For Hauge lå forestillinger om Gud, tro, frelse og kristen moral bak de fleste tankerekker og meningsutvekslinger. For mye av samtiden var det annerledes. Politikk, filosofi og samfunnslære ble som regel begrunnet med sekulære argumenter, og en møter i tiden 1770–1837 stadig sjeldnere teokratiske tanker om at kongen var av Guds nåde, at samfunnsforhold var Guds vilje og bestemmelse, at standssamfunnet var en del av Guds skapelse og så videre. Bondeagitasjonen etter 1814 er så å si fri for religiøst tankegods. Den kretset rundt folkesuverenitetslæren, de borgerlige friheter, likhets- og frihetstanker, og om krav og ønsker om en langt større bonderepresentasjon på Stortinget, reduksjon av skatter og avgifter, og ikke minst kutt i embetslønninger. Omvendt synes Hauge å være lite opptatt av slike spørsmål. Temaene hans er tro og kristenliv – som så fikk vidtrekkende samfunnsmessige konsekvenser.⁶

Nå hører det med at haugianerne etter hvert gikk inn i bondeopposisjonen, slik at også de ble aktører med politiske mål. Noen berøringspunkter er det også tidligere. Felles for Hauge og haugianerne i årene 1796–1804 og den senere bondeopposisjonen var motstand og motvilje mot embetsstanden, men utgangspunktet var forskjellig. For de tidlige haugianerne sprang denne motviljen særlig ut av moralsk fordømming av at geistlige og kjøpmenn manglet ekte gudstro og rett kristenliv. For bøndene allment før 1814 dreide kampen seg om å hevde lov og rett og forsvare materielle interesser i møte med maktovergrep og særlig ulovlige skatter og pålegg.⁷

Vi hevder *ikke* at haugianismen er et rent teologisk fenomen. Hauges radikale tolkning av arbeidsetikken og det allmenne prestedømmet fikk store sosiale og politiske virkninger. Det at han og senere haugianere betonte et virkningsforhold mellom gode gjerninger, ikke minst økonomisk suksess, og forsoning og frelse, motiverte til kapitalistisk entreprenørskap. Et teologisk syn om at alle med evner og kall kunne forøke Guds kapital og drive borgerlige næringer, utfordret borgernes næringsmonopol og standssamfunnet. Nytolkningene av det allmenne prestedømmet utfordret presteskapets forkynnesmonopol og autoritet, og var særlig radikalt idet også kvinner kunne opptre som forkynnere og åndelige ledere. Alt dette i Hauges teologi og måten han realiserte tankene sine på, kom til å bryte ned mentale barrierer for allmuen og gi dem selvtillit til å drive forkynnelse, politikk og borgerlige næringer utover på 1800-tallet.

Haugianisme som politisk bevegelse?

Gundersen radikaliserer den folkelige kulturen ut over det rimelige og tegner et noe anakronistisk bilde av enevoldstidens haugianere og bønder som politisk bevisste og organiserte. Det siste gjør han med overskrifter og enkeltord som «kampen om politikken», «en kamp om bøndenes politiske frihet», «opprør» (om ulike typer av opposisjon), «arbeiderbevegelse» (om gruvearbeidere på 1600- og 1700-tallet), «motstandskvinner, motstandsmenn» og «illegale nettverk». Slike uttrykksmåter gir assosiasjoner til politiske bevegelser i siste del av 1800-tallet og enda mer senere. I *Haugianerne* figurerer ordet «politikk» rundt

6. Dørum, K. (2024). *Norsk politisk historie, 1660–1884* (bd. 1). Cappelen Damm Akademisk (under utgivelse).

7. Dørum (2024).

140 ganger og «politisk/politiske» rundt 540 ganger. Gundersen har altså gjort det politiske til hovedsaken i sin analyse, med den begrunnelse at religion og politikk i enevoldstiden ikke kan skilles klart fra hverandre. Mot dette perspektivet må det innvendes at i historisk faglitteratur har politiske bevegelser som regel en ledelse, en organisasjon, en styrt virksomhet, programmer og en ideologi rundt uttalte krav og mål, noe haugianerne før 1814 aldri var i nærheten av.

Selv om nyere forskning tillegger allmuen på 1700-tallet en større evne til å lede og organisere motstand enn tidligere historikergenerasjoner, var aksjonene ofte lokale og orientert mot enkeltsaker. De var kortvarige og manglet et mer reflektert ideologisk grunnlag. I dag vil historikerne bare definere noen få allmueaksjoner før 1814 som regelrette opprør. Den folkelige opposisjonen etter 1814, og særlig fra 1830- og 1840-årene, var derimot mer organisert og ledet, tenkte større, satte seg høyere mål og var langt mer utviklet ideologisk.⁸

Noe annet er at embetsmenn i hele enevoldstiden opplevde en hverdagsmotstand som kunne være truende, selvbevisst og respektløs. Brev fra fogder, lensmenn og prester forteller om alt fra fysisk vold og vonde ord til skyss- og skattenekt, trenering og sabotasje fra allmuen. Terskelen for hva embetsmenn måtte finne seg i og tåle av oppsetsige bønder, kunne være høy. Eneveldet hadde sine klare grenser, og bønder som gjorde motstand, opplevde i flere tilfeller støtte og sympati fra enkelte embetsmenn. I dette lå det likevel sjelden noen farlig systemkritikk. Bondemotstanden var legalistisk og tradisjonstro, og ulydige handlinger var rituelle og forutsigbare. Derimot ble norske sosiale eliter gradvis mer kritiske til eneveldet som styreform i perioden 1770–1814.⁹ Denne konteksten er ikke presis nok i *Haugianerne*.

Gundersen går langt i å gi haugianerne æren for å underminere eneveldets hegemoni: «Kanskje er utviklingen i Tune aller mest et eksempel på hva som kunne skje når den usynlige hegemoniske makten under det dansk-norske eneveldet *sluttet* å virke lokalt – når den stilltiende anerkjennelsen fra undersåttene sviktet eller uteble» (s. 346). Ja, Hauge gikk lenger enn andre i å trosse øvrigheten, men uten å kritisere kongen, eneveldet og mye ved den etablerte samfunnsorden. Intensjonen var ikke å velte om på maktforhold selv om Hauge med sin kristen-moralske kritikk traff hardere, og med sine vennsamfunn og bedrifter skremte mer enn strilekrigen, Lofthusreisningen og matopptøyene som upriviligerte sosiale grupper sto bak. Han og vennene utfordret likevel på helt nye måter eneveldets autoriteter – ikke minst religiøst. Slik vi ser det, representerte Haugebevegelsen trolig den største indre trusselen mot enevoldsregimet. Konklusjonen vår er uansett dette: Huges intensjoner og mål var primært religiøse, selv om de sosiale og politiske virkningene ble store.

8. Dørum, K., & Sandvik, H. (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Scandinavian Academic Press.

9. Dørum, K. (2016). *Frå undersått til medborgar. Politisk styreform og kultur 1660–1884*. Samlaget.